

KATARÍNA ŽEŇUCHOVÁ*

Ľudová próza zo zbierok Sama Cambla a Volodymyra Hnaťuka – prameň etnickej, jazykovej a religióznej identifikácie Slovákov**

ŽEŇUCHOVÁ, K.: Folk Prose in the Collections of Samo Cambel and Volodymyr Hnaťuk – A Source of Ethnic, Linguistic and Religious Identification of Slovaks. *Slavica Slovaca*, 39, No. 2, pp. 115-123.

In her paper, the author investigates folk-prose collecting activities in East Slovakia at the turn of the 20th century, presenting the accomplishments of Samo Cambel and Volodymyr Hnaťuk. Leaning on authentic samples of folk narratives, she tries to outline the complicated development of ethno-confessional identification of the inhabitants of East Slovakia in regard to their language consciousness.

Folk narrative, East Slovakia, Slavonic studies; consciousness of ethnicity, language and confession.

I. Geografická, kultúrno-historická, jazyková aj konfesijná charakteristika východného Slovenska naznačuje, že ide o región mimoriadne zaujímavý z hľadiska výmeny i mobility medzi jednotlivými etnickými, jazykovými, kultúrnymi a konfesijnými celkami, ktoré sa v tomto priestore po stáročia koncentrovali a ovplyvňovali. Územie východného Slovenska tvorí hranicu troch národných a kultúrnych celkov (Poľsko, Ukrajina, Maďarsko). V tomto regióne žijú viaceré národno-kultúrne či etnicko-kultúrne spoločenstvá – Slováci, Rusíni, Ukrajinci, Maďari, Židia, Nemci, Rómovia. Hoci sa zdá, že tieto spoločenstvá existujú v relatívne uzavretých celkoch, nie je tomu tak, lebo dochádza k ich vzájomným jazykovým, kultúrnym i spoločenským kontaktom. Osobitnú zložku tvoria prastaré a prirodzené cezhraničné kontakty. Skúmaný región preto utvára taký kontaktný areál, ktorý je charakteristický nielen východo-západným a severo-južným prúdením, ale aj etnicko-sociálnymi napätiami (etnicko-sociálna agresivita), ktoré vznikajú priamo v danom prostredí. Týmto prostredím je práve východ Slovenska, pre ktorý je osobitá aj konfesijná skladba obyvateľstva, kde popri tradičnej katolíckej cirkvi nachádzame veriach byzantsko-slovanskej obradovej tradície (pravoslávnych a gréckokatolíkov), ďalej veriach protestantskej cirkvi augsburského a helvétskeho vyznania a do druhej svetovej vojny aj príslušníkov židovskej náboženskej obce.

Ľudová slovesná tvorba, ktorá sa formovala v etnicky, jazykovo i konfesijné zmiešanom prostredí, odráža na rozličných úrovniach viaceré formy sociálneho, religiózno-kultúrneho, jazykového i tradičného ľudového vedomia. Hoci artefakty ľudovej slovesnej tvorby nemožno pokladať za prvoradý prameň historického poznania, napriek tomu prozaická tradícia tvorí bohatý zdroj informácií o etnickom zložení obyvateľstva, o úrovni etnického vedomia, o sociálnych, medzietnických a medzikonfesijných vzťahoch a napätiach na východnom Slovensku. Zápisy ľudovej slovesnej tvorby preto vyžadujú interdisciplinárny výskum. Vyžaduje sa využívanie zápisov ľudovej slovesnosti nielen na poli folkloristiky a dialektológie, ale aj pri historických, demografických a sociologických výskumoch. Príkladom interdisciplinárneho prístupu je aj vedecké a zberateľské dielo Samuela Cambla a Volodymyra Hnaťuka, ktorí takmer paralelne na sklonku 19. storočia zapisovali, zhromažďovali, zbierali a aj z rozličných hľadísk interpretovali žánre ľudového rozprávačského repertoára z východného Slovenska.

* Katarína Žeňuchová, Slavistický kabinet SAV, Panská 26, 813 64 Bratislava

** Príspevky K. Žeňuchovej, J. Pácalovej a P. Žeňucha sú do podoby štúdií spracované referáty, ktoré odzneli na konferencii *Pavol Dobšinský a jeho dedičstvo (slovenské ľudové rozprávky a ich odkaz v dnešnej literatúre, kultúre a umení)*, konanej 22. - 24. septembra 2004 v Teplom Vrchu.

Zberateľská práca slovenského jazykovedca Sama Cambla bola primárne podnietená dialektologickým výskumom v jednotlivých regiónoch Slovenska. Jeho zámerom bolo vytvoriť rozsiahle monografické dielo o slovenských nárečiach v troch zväzkoch. Po trinásťročnom výskume (1892-1905) na slovenskom východe sa mu podarilo spracovať a vlastným nákladom vydať prvú časť venovanú nárečiam na východnom Slovensku.¹ Texty ľudovej prózy (celkový počet 122), ktoré sa S. Camblovi podarilo na východnom Slovensku zozbierať, poslúžili predovšetkým ako nárečový materiál, ako východisko pri formulovaní dialektologických záverov.² Hoci v diele S. Cambla nenájdeme vyjadrené zberateľské zámery pre účely etnologického či folkloristického výskumu, ukazuje sa, že zhromaždené texty ľudovej prózy v súčasnosti predstavujú väčšiu hodnotu pre folkloristov ako pre dialektológov. Netreba však zabudnúť na skutočnosť, že Camblova monografia po prvý raz na poli dialektológie priniesla ucelený obraz o východoslovenských nárečiach. Pred vyjdением monografie boli známe iba niektoré postrehy Františka Pastrnka v Slovenských pohľadoch a T. D. Florinského в Лекціях по славянському яззыкознаію. Neskôr však pri hodnotení Camblových výskumných metód dialektológovia poukázali na nedôslednosti predovšetkým pri zázname nárečového textu. Práca Sama Cambla však ďaleko presiahla hranice zamýšľaného dialektologického diela – nielenže rieši otázky vzťahu východoslovenských nárečí k ostatným slovanským jazykom, ale prispieva aj k riešeniu iných zložitých historických, etnografických a demografických otázok.

V diele ukrajinského bádateľa Volodymyra Hnaťuka vidno zreteľnejší zámer folkloristu, etnografa, ktorý väčšiu časť svojej práce zasvätil zbieraniu a vydávaniu ukrajinského folklóru. Cieľom prvých Hnaťukových výskumných ciest do oblastí východného Slovenska bolo navštíviť všetky regióny bývalého Uhorska osídlené Rusínmi, spoznať ich kultúru a jazyk a zozbierať artefakty ľudovej slovesnosti. S týmto predsavzatím uskutočnil prvé tri výskumné cesty v rokoch 1895-1896. Zapísané folklorne prejavy uverejnil v dvoch zväzkoch edície Naukového tovarystva im. Ševčenka vo Lvove určenej na publikovanie ľudovej slovesnosti.³

Prvé tri cesty Volodymyra Hnaťuka (1895-1896) boli zamerané na výskum v nárečovo rusínskych oblastiach východného Slovenska a Podkarpatskej Rusi (dnešná Zakarpatská oblasť Ukrajiny), ktoré tvorili vtedajšie Mukačevské biskupstvo.⁴ Počas prvých dvoch ciest V. Hnaťuk preskúmal niektoré zakarpatské obce dnešnej Ukrajiny. Pozornosť však sústredíme práve na jeho tretiu cestu, ktorú absolvoval pešo z Veľkého Berezného (dnešná Zakarpatská oblasť Ukrajiny) cez Ubl'ju, Klenovú, Roztoku, Ulič, Zboj a Novú Sedlicu späť do Lavočného. V. Hnaťuk tak prešiel časť Užskej a Zemplínskej stolice. V prvom zväzku práce *Етнографічні матеріали з Угорської Русі* (1897) Hnaťuk publikoval 83 textov legend a noviel, z toho 26 prozaických textov zapísaných v troch slovenských obciach – Zboj (10 legend, 12 noviel), Ubl'ja (3 legendy) a Ulič (1

¹ CZAMBEL, Samuel: *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*. Turčiansky Svätý Martin 1906. (Citácie z textov publikovaných v Camblovej práci označujeme skratkou S. C.)

² „Bez osnôv, ktoré som pracne sossbieral..., nebol by som mohol nakresliť skutočný obraz východoslovenskej reči, bez vlastných sbierok nebol by mohol sostaviť ani sbierku slovníkových svojskostí východoslovenských, aspoň nie jasnú, priehľadnú a vhodnú pre nárečoslovné ciele.“ (S. Cambel: *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*, s. 201.)

³ ГНАТЮК, Володимир: *Етнографічні матеріали з Угорської Русі*. Том 1, 2. Етнографічний збірник Наукового Товариства ім. Шевченка. Том. 3, 4, Львів 1897, 1898. 236 s., 251 s. (Citácie z textov publikovaných v Hnaťukových *Етнографічних матеріалoch* označujeme skratkou EM.)

⁴ Súčasťou Mukačevského biskupstva ako cirkevno-organizačnej jednotky bola dnešná Zakarpatská oblasť Ukrajiny, východné Slovensko a do roku 1777, keď vzniklo Križevacké biskupstvo, aj enklávy osídlencov na Dolnej zemi. Pápež Pius VII. bulou *Relata semper* v roku 1818 zriadil ďalšie dve eparchie: Mukačevskú so sídlom v Užhorode a Prešovskú s katedrou v Prešove, pričom mesto Prešov povýšil na biskupské sídlo pre gréckokatolíkov žijúcich v Zemplínskej, Šarišskej, Spišskej stolici a v časti Gemerskej, Abovskej a Turnianskej stolice. V roku 1912 vzniklo maďarské gréckokatolícke biskupstvo v Hajdúdorogu. Po druhej svetovej vojne až do vzniku Košického apoštolského exarchátu v roku 1997 obce v oblasti ľavobrežného toku Laborca v časti bývalej Užskej župy patrili *de jure* do správy Mukačevského biskupstva, hoci boli ordinované prešovským biskupom. Z bývalého Mukačevského biskupstva sa v roku 1777 oddelilo rumunské veľkoveľkvaradinske biskupstvo (Oradea). Pozri k tomu HÚSEK, Jan: *Národopisná hranice medzi Slovákmi a Karpatorusy s mapou a obrázkami*. Bratislava: Prúdy 1925, s. 75.

legenda). Treba však upozorniť, že zaradenie folklórnych textov k jednotlivým žánrom ľudovej prózy uvádzame tak, ako ich vníma V. Hnaťuk. Žánrová charakteristika Hnaťukových zbierok si vyžaduje kritickú reinterpetáciu, ktorá sa musí oprieť o súčasné kritériá žánrovej klasifikácie ľudovej prózy (Gusev, Čistov, Melicherčík). Každý text ľudovej prózy V. Hnaťuk opatril aj jednoduchou pasportizačnou poznámkou, kde uvádza mesiac a rok záznamu, meno rozprávača i miesto zápisu so zaradením do príslušnej stolice.

Pre bádateľov sú cenné paralely i varianty prozaických látok zo slovanského i neslovanského prostredia, ktoré Hnaťuk uvádza na záver ku každému folklórnemu textu. Pri hľadaní variantov k jednotlivým folklórnym látkam čerpal Volodymyr Hnaťuk z prameňov ruského (A. N. Afanasjev, P. P. Čubinskij), ukrajinského (M. Drahomanov, I. Franko) bieloruského (P. V. Šejn, J. R. Romanov, I. A. Chud'akov), lotyšského, nemeckého (Grimm), poľského (K. W. Wójcicki, S. Chełkowski, R. Zawiliński), českého (K. J. Erben, B. Němcová), srbského (Vuk Karadžić, Vuk Vrčević), dánskeho, gréckeho a albánskeho folklóru. Zo slovenského prostredia V. Hnaťuk do svojej variantológie zahrnul všetkých osem zošitov *Prostonárodných slovenských povestí* Pavla Dobšinského vydaných v Martine⁵ a *Chrestomatiu* Jevmenija Sabova,⁶ ktorý popri textoch z iných oblastí Uhorska (z Báčky, Sriemu, Marmaroša, zo Zakarpatskej Ukrajiny) publikoval ľudové prozaické útvary zo Slovenska – anekdotu z Lipníka na Spiši a humoristické rozprávania zo Zalužíc na Zemplíne. Treba vyzdvihnúť aj katalogizačnú časť práce V. Hnaťuka, ktorá si ešte v čase pred vznikom medzinárodných katalógov ľudovej prózy vyžadovala mimoriadne úsilie. Množstvo etnografických zbierok využíval V. Hnaťuk vďaka obetavosti a knižnej podpore Ivana Franka. Ivan Franko bol V. Hnaťukovi prospešný aj pri hľadaní variantov k prozaickým látkam (V. Hnaťuk ich vďačne označuje iniciálami I. F.).

Aj druhý zväzok Hnaťukových *Materiálov* (1898) je usporiadaný podľa žánrov. Prvá časť obsahuje čarovné a realistické rozprávky (V. Hnaťuk ich označuje ako *казки*), do druhej zaradil rozprávky o zvieratách (*баўки*), historické rozprávania a anekdoty.⁷ Z celkového počtu 65 textov pochádza 20 z východného Slovenska. Sú to 3 texty z Uble (1 realistická rozprávka a 2 historické rozprávania o kráľovi Matejovi), jedno historické rozprávanie o Matejovi pochádza z Uliča, 16 prozaických textov je zo Zboja (13 rozprávok a 3 anekdoty). Druhý zväzok obsahuje popri pasportizačných údajoch a výpočte variantov aj register motívov obsiahnutých v prvom a druhom zväzku *Materiálov*. Spolu so slovníkom uhroruských miestnych nárečových výrazov preložených do ukrajinského jazyka tvoria záver druhého zväzku.

V roku 1899 pokračoval V. Hnaťuk vo svojich cestách po východnom Slovensku. Teraz postupoval z východu na západ. Navštívil zemplínsku obec Čertižné, Šambron v Šariši, spišské obce Sulín, Veľký Lipník, Jarabinu, Litmanovú, Jakubany, Krempach a vrátil sa do Vyšného Svidníka, Kružľova a Maľcova v Šariši. Keďže zastával názor, že obyvatelia východného Slovenska sú poslovenčení Rusíni, zvolil si postup svojej trasy od východu na západ, čím chcel poukázať na postupné poslovenčovanie Rusínov smerom k západnejším oblastiam Slovenska.⁸ S prihliadnutím na tento zreteľ V. Hnaťuk usporiadal celý tretí zväzok *Etnografických materiálov*, kde sú publikované prozaické texty z 11 spomenutých obcí východného Slovenska. Toto Hnaťukovo „priznanie“ slúži na vysvetlenie, prečo prozaické texty neusporiadal podľa žánrovej klasifikácie tak, ako to urobil v predošlých dvoch zväzkoch. Uvádzame počet prozaických podaní:

⁵ *Prostonárodné slovenské povestí*. Usporiadal a vydal Pavol DOBŠINSKÝ. Zošit 1-8. Turčiansky Sv. Martin 1880-1883.

⁶ *Хрестоматія церковно-славянських и угро-руських літературнихъ памятниківъ съ прибавленіємъ угро-руськихъ народныхъ сказокъ на подлинныхъ нарѣчіяхъ*. Составилъ Евменій Сабовъ. Унгварь: Книгопечатный фондъ епархіи мукачевской 1893, s. 229, 221.

⁷ ГНАТЮК, Володимир: *Етнографічні матеріали з Угорської Русі*. Том 2. Етнографічний збірник Наукового Товариства ім. Шевченка. Том 4. Львів 1898. 254 s.

⁸ О tomto zámere pozri v predhovore k tretiemu zväzku. *Етнографічні матеріали з Угорської Русі*. Том 3. Етнографічний збірник Наукового Товариства ім. Шевченка. Том 9. Львів 1900. 284 s.

Čertižné (Zemplín)	(9)
Šambron (Šariš)	(10)
Sulin (Spiš)	(4)
Veľký Lipník (Spiš)	(19)
Jarabina (Spiš)	(2)
Vyšný Svidník (Šariš)	(5)
Litmanová (Spiš)	(7)
Jakubany (Spiš)	(5)
Krempach (Spiš)	(7)
Kružľov (Šariš)	(1)
Maľcov (Šariš)	(2)

V. Hnaťuk publikoval v treťom zväzku 71 prozaických textov všetkých žánrov a niekoľko piesní z východného Slovenska, ktoré spolu s predošlými v I. a II. zväzku mali podať obraz tzv. uhoruských dialektov.

Mimoriadne obsiahly materiál získal V. Hnaťuk v roku 1897, keď navštívil dve dolnozemske spoločenstvá gréckokatolíkov v Keresture a Kocure. Obyvatelia Kerestura a Kocury sú kolonisti z východného Slovenska, ktorí vo viacerých vlnách od prvej polovice 18. storočia osídlili územia na Dolnej zemi. Osídľovanie Dolnej zeme prebehlo v troch veľkých vlnách. Prvá migrácia sa uskutočnila v rokoch 1751 - 1780. Jej základ tvorili rodiny prísťahovalcov z južného Zemplína (dnešná Zemplínska Teplica a zo západnej časti Užskej župy z okolia Sereďného). Druhá vlna zložená predovšetkým z kolonistov z oblasti Makovice a Šarišskej stolice sa uskutočnila v rokoch 1848 - 1880. Etnicky a jazykovo lemkovsko-ukrajinská kolonizácia Dolnej zeme sa realizovala až v rokoch 1890 - 1914. Na margo tohto osídľovacieho procesu Miron Žiroš, jeden z najvýznamnejších historikov zaoberajúcich sa osídľovaním Dolnej zeme, uvádza: „Лемки и єдни и други, але прето же приселенци другой миграції приселели з того боку Карпатох, а не правей Лемковини – ми их наволоали Русинами-Горняками, як их у чаше насельованя наволоали приселенци першей миграції – Руснаци.“⁹

V. Hnaťuk počas svojho pobytu na Dolnej zemi v roku 1897 zaznamenal jazyk a kultúrne dedičstvo kolonistov (obrad, zvyky, ľudovú slovesnú tvorbu), ktoré si priniesli z východného Slovenska. Druhá časť tretieho zväzku *Etnografických materiálov* teda tvoria zápisy ľudových piesní z Báčky.¹⁰

V piatom a šiestom zväzku *Etnografických materiálov* uverejnil V. Hnaťuk 217 prozaických žánrovo rozmanitých textov – rozprávky (50), bájky (8), historické rozprávania (17), legendy (62), anekdoty (37) a novelistické rozprávania (43).¹¹ Čo sa týka formálneho usporiadania textov, Hnaťuk sa riadil kritériom žánrovej klasifikácie, tak ako pri prvých dvoch zväzkoch. Okrem folkloristického materiálu v tomto zväzku publikoval aj viacero teoretických štúdií, ktoré sa týkajú jazyka a etnicko-religióznej príslušnosti gréckokatolíkov na Dolnej zemi.¹² Tie vyvolali celý rad kritických ohlasov v kruhoch domácich a zahraničných jazykovedcov (F. Pastrnek, A. I. Sobolevskij, O. Broch, Š. Mišík, J. Škultéty).¹³

⁹ Pozri bližšie Жирос, Мирон: Три миграції Русинох до крайох нешкайшей СФРЮ. In: Українські Карпати. Матеріали міжнародної наукової конференції Українські Карпати: етнос, історія, культура. Ed. Павло Чучка. Ужгород: Карпати 1993, s. 218-224.

¹⁰ *Етнографічні матеріали з Угорської Русі*. Том 3. (с.д.), s.119-277.

¹¹ *Етнографічні матеріали з Угорської Русі*. Том 5, 6. Етнографічний збірник Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. 29 а Т. 30. Львів: 1910, 1911. 318 а 355 s.

¹² Гнатюк. В: *Руськи оселі в Бачці (в полудневій Угорщині)*. In: Записки наукового тов. ім. Шевченка. Ed. М. Грушевський. Том XXII, кн. 2, Львів: 1898, s. 1-58; *Русини Пряшівської єпархії й їх говори*. In: Записки наукового тов. ім. Шевченка. Ed. М. Грушевський. Том XXXV–XXXVI. Львів 1900, s. 1-70; *Словаки чи Русини?* In: Записки Наукового тов. ім. Шевченка 1901, т. 42, кн. 4.

¹³ Prehľad názorov а дискусиu s V. Hnaťukom spracoval Štefan Švagrovský v práci *K otázke genézy а конституюваня*

Aj Samo Cambel v práci *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazkov* nastoľuje problém jazyka a etnicko-religióznej príslušnosti východoslovenských gréckokatolíkov a tzv. *bačvanských rusnákov*.¹⁴ V tejto súvislosti treba upozorniť na to, že predmetom diskusie bola sporná a nejasná otázka významovej náplne etnonymu *Rusnák*, ktorým sa ešte v období účinkovania V. Hnaťuka a S. Cambla označovali všetci príslušníci byzantsko-slovanského obradu. Obyvatel'ov Kerestura a Kocury, ale aj východoslovenských veriacich byzantsko-slovanského obradu pokladal V. Hnaťuk za Rusínov. Výskumu tejto problematiky venovali pozornosť naši i zahraniční (predovšetkým ukrajinskí) bádatelia od 2. polovice 19. storočia, pričom ich názory sa často rozchádzali a boli poznamenané subjektívnym prístupom a etnickou príslušnosťou bádateľa.

Samo Cambel pri zbieraní a zapisovaní prozaických prejavov cielene sledoval otázku vzťahu etnickej (súvisiacej s používaným jazykom) a religióznej príslušnosti v tých obciach východného Slovenska, kde žilo etnicky a konfesionálne zmiešané obyvateľstvo. 27. júla 1898 zapísal rozprávanie gréckokatolíka Ďura Halajčika v Bežovciach.¹⁵ Podľa tradície by sa malo v tejto oblasti hovoriť po rusínsky, lebo „všetci gréckokatolíci sú Rusíni.“ Samo Cambel však prekvapujúco zistil, že jazyk gréckokatolíkov v Bežovciach (bývalá Užská stolica) nie je rusínske, ale prechodné užsko-sotácke nárečie. Preto 29. septembra 1904, teda o šesť rokov neskôr, Cambel prišiel opäť do Bežoviec, porovnal jazyk gréckokatolíkov a kalvínov žijúcich v tejto obci a potvrdil, že jazyk kalvínov sa nijako nelíši od jazyka príslušníkov ruskej viery (rusnákov), gréckokatolíkov. V tejto súvislosti treba upozorniť na správnosť a výstižnosť Camblovho záveru: „*Rusnák*“ znamená človeka ruskej viery. Je to prvotne názov na označenie náboženstva, ktorý stotožňovaním náboženstva s národnosťou prenáša sa často i na ruskú národnosť.¹⁶ Samo Cambel teda pri štúdiu jazyka nezachytáva iba synchronny stav dialektov východného Slovenska, ale vníma etnografické pomery, vzťah histórie a jazyka, vplyv ostatných jazikov na dialekty tohto regiónu a naruša zaužívané tézy (či hypotézy) o vzťahu etnika a religie.

Pôvodným úmyslom V. Hnaťuka pri výskumnej ceste po tzv. uhorskej Rusi nebolo len zozbierať a zaznamenať texty ústnej ľudovej slovesnosti. V predhovore k druhej časti *Materiálov* (1898) V. Hnaťuk jasne formuluje svoj cieľ: „Задачію моєю тоді буде переїхати всі комітати заселені Русинами, звидіти всі руські кольонії, подати докладне число Русинів доси невідоме з ріжних причин, визначити етнографічні границі руські, списати назви географічні руські, усунени зовсім з уживаня найновішою ухвалою мадярського пештенського сойму та звернути головну увагу на етнольоґічний бік, а не як доси обмежувати ся майже виключно на збираня устної словесности.“¹⁷

Ak sledujeme Camblov i Hnaťukov bádateľský prístup, všimneme si nielen to, čo ich spája a čo odlišuje, ale uvedomíme si nevyhnutnosť interdisciplinárneho pohľadu pri výskume jazyka, folklórnej tradície, etnických a konfesionálnych súvislostí.

II. Folklórny fond oboch zberateľov zachytáva prozaický repetoár na východnom Slovensku v rokoch 1892–1905. Tvoria ho ľudové rozprávania rozličných žánrov. Pri porovnaní so staršími zbierkami ľudových rozprávání zistíme, že popri starších čarovných rozprávkach prinášajú novšie rozprávania zostavené z viacerých motívov, kde sa prekrývajú i spájajú archaické,

jazyka juhoslovenských Rusínov (Rusniakov). In: Slavica Slovaca, 1984, roč. 19, č. 3, s. 248-263. Najnovšie pozri Peter Šoltés v práci *Reflexia Slovákov byzantsko-slovanského obradu v slovenskej historiografii ako príklad historickej reinterpretácie*. In: XIII. medzinárodný zjazd slavistov v Lubľane. Príspevky slovenských slavistov. Ed. Ján Doruľa. Bratislava: Slovenský komitét slavistov / Slavistický kabinet SAV 2003, s. 243-267. Pozri tu aj Žeňuch, Peter – Vasil', Cyril: *Cyrillic Manuscripts from East Slovakia. Slovak Greek Catholics: Defining Factors and Historical Milieu / Cyrilské rukopisy z východného Slovenska. Slovenskí gréckokatolíci, vzťahy a súvislosti*. Monumenta Byzantino-Slavica et Latina Slovaciae. Vol. I. Roma – Bratislava – Košice: Pontificio Istituto Orientale / Slavistický kabinet SAV / Centrum spirituality Východ – Západ Michala Lacka 2003, s. 107-109, 315-317.

¹⁴ S. CZAMBEL: *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazikov*, s. 126-128.

¹⁵ Ibidem, s. 412.

¹⁶ Ibidem, s. 76-77.

¹⁷ *Роговняк Етнографічні матеріали з Угорської Русі*. Том 2. (с. д.), s. VIII.

mytologické a démonologické prvky, ktoré sa často premiešavajú s novými motívmi. Ľahko to možno postihnúť aj v rovine jazyka, kde často nájdeme nové, moderné lexikálne výrazy, ako napr. kaviareň (kavehaus), čašník (kefner), novinár (novinkar), fotografia (S. C., s. 295), namiesto princeznej drak uväzni kišasonku (slečnu, maď.). V Hnaťuk zapísal v roku 1896 v dedine Zboj zaujímavé rozprávanie *Čudova mašina* o gramofóne, ktorý slúži bohoslužbu namiesto kňaza alebo kantora (EM I., s. 172-173), čo dokazuje aktuálnosť a mobilitu ľudovej prózy.

Veľmi zaujímavé je sledovať aj vplyv starších predlôh na zloženie rozprávačského repertoára. Na základe Camblovho materiálu možno tvrdiť, že medzi ľudom na východnom Slovensku boli známe látky z vydání Dobšinského *Povestí – Jelenček* (S. C., s. 288-290; 329-330), *Dvanásť bratia a trinásť sestra* (S. C., s. 439), *Zlatovláska* (S. C., s. 302-303; 349-351). Dobšinského rozprávkové látky kolovali na východnom Slovensku v takmer nezmenenej podobe. Je prirodzené, že vo viacerých prípadoch išlo len o strohé vyrozprávanie dejejvej línie bez ornamentálnej štylistiky typickej pre romantické obdobie Pavla Dobšinského. Do repertoára Camblových informátorov prenikali aj látky z knižiek tzv. ľudového čítania. Rozprávačka so Spišského Štvrtku (S. C., s. 219) v úvode svojho prejavu hovorí, že raz *čítala* jednu rozpoviestku. Charakter textu potvrdzuje, že zdrojom mohli byť knižky ľudového čítania, ktorých obsah bol predovšetkým nábožensko-didaktický, moralizujúci.

Tendencia zjednodušovať sa markantne prejavuje aj v úvodných formulách. Rozprávači začínajú svoje prejavy jednoducho: *Bol ml'in a minar mal jednu dzjevku* (S. C., s. 239), *Bul jeden parobek a toten mal frajirku* (S. C., s. 260). Iba v dvoch prípadoch zo Spišskej stolice sa stretávame s obraznejšou úvodnou formulou frekventovanejšou v zborníkoch Pavla Dobšinského, v ktorej sa rozprávač snaží bližšie určiť miesto a čas dejejvej línie: *Dze bulo tam bulo; v šesdesaťtej šedzmej krajiňe; za Červenim morom; dze še voda sipala a pjesek še l'al* (S. C., s. 210, s. 442) a pod.¹⁸ Tento vývoj potvrdzuje aj prozaický materiál V. Hnaťuka. *Jidná žinka bula, vdova, ta mála seméro d'it'j* (EM I, s. 115), *Jedén čelovik umer; ostáli po ňum dva synóvy* (EM I, s. 220), *De búla, de ne búla raz vadáska jedná* (EM I, s. 193). Jedna anekdota z Malovesky zo Šarišskej stolice (S. C., s. 332) sa dokonca začína takto: *Chodzel som po švece i vidzel som, že jeden pol'ski žid vožel hnoj na somarovi*. Rozprávač sa snažil zosilniť dôveru publika a umocniť vernosť a realnosť príbehu.

Výnimočné sú však záverečné formuly v prozaických útvaroch zozbieraných Camblom, čo si všimol už folklorista Jiří Polívka. Napríklad záver rozprávania z Hrabušíc zo Spiša *A tam bula veľka hoscina, z kanonoch strel'ali, i ja tam buľ, ňemali už co nabic, co šicko vistrel'ali, ta mňe vžali a nabil'i a vistrel'il'i až do Hrabušic* (S. C., s. 219) sa nenachádza v nijakej slovenskej zbierke. Záverečnými formulami *Moje lube blazňi, už po šitkej kazňi...* (S. C., s. 247), *I ja tam bul na tim vešel'u. Za pecem som stal. Maľem v ruce dzvonek, ta i tej pripovidki koňec* (S. C., s. 313), *Stari bočkor novi remeň až na veky vekov amen* (S. C., s. 349), *Išol džad do Rosanovec – mojej pripovedce koňec* (S. C., s. 355), *Dve džurki v noše, skoňčilo še...* (S. C., s. 452) sa rozprávač snaží vtípne ukončiť svoje rozprávanie. Podobné záverečné formuly sme našli aj v Hnaťukovom zbere, napr. *A my sili na vesló, ta sjudy nas prinesló* (EM II., s. 136, 160). V Dobšinského rozprávkach najčastejšie čítame závery, ktoré viac súvisia s textom. V Camblových a Hnaťukových (redakčne neupravených) textoch ľudovej prózy záverečné formuly majú tendenciu zovšeobecňovať, ba často sa ani sémanticky ani tematicky nespájajú s textom rozprávania. Zračí sa v nich aktuálny rozprávačský humor, vtíp a jednoduchosť ľudového myslenia.¹⁹

¹⁸ Pozri o tom POLÍVKA, Jiří: *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. Práca dra. Sama Czambľa. I. oddelenie. Osnovy a iný materiál rečovj. I. čiastka. Východoslovenské nárečie. Nákladom vlastným. V Turčianskom Sv. Martine. 1906, s. 624*. In: *Извѣстiя Отдѣленiя русскаго языка и словесности Императорской Академии Наукъ. XII., кн. 3. Петроградъ 1907, s. 369-370.*

¹⁹ Podnes v rozprávaníach akéhokolvek žánru v okolí Michaloviec sa možno stretnúť so záverečnou formulkou: *Išlo mišče až po Tarhovišče, huterec ci išče?* Pod tlakom televízie a rozhlasu sa už iba zriedkakedy možno stretnúť s dobiedzajúcimi vnúcatami, ktoré dychtivo počujú rozprávania či spomienky svojich starých rodičov.

Pozoruhodná a vzácna je najmä Hnaťukova zbierka legiend, etiologických a legendárnych rozprávok, ktoré Samuel Cambel na východnom Slovensku vôbec nezachytil. Zvláštnosťou sú najmä starozákonné legendy o Sodome a Gomore (EM I, s. 7-13), viaceré varianty legiend o živote Šalamúna (EM I, s. 22-29), ktoré V. Hnaťuk zapísal v Zboji na Zemplíne od rozprávača Michala Pustaja. V Camblových zápisoch tiež chýba v slovenskom prostredí značne rozšírený cyklus legendárnych rozprávok o putovaní Krista a jeho učeníkov Petra a Pavla. V. Hnaťuk od Michala Pustaja v Zboji zaznamenal 5 rôznych látok z tohto námetového cyklu.

Sledované zbierky ľudovej prózy reflektujú aktuálne spoločenské a sociálne pomery na východnom Slovensku (hromadné vystažovanie do Ameriky), mentalitu a charakteristické vlastnosti obyvateľov (nadmerné pitie alkoholu, vynaliezavosť a vtipnosť), rôznorodosť konfesiónálnych a etnických spoločenstiev v prostredí východného Slovenska a vzťahy medzi nimi. Aj dnes aktuálna otázka vzťahu etnicity a konfesie, etnickej identifikácie obyvateľov východného Slovenska bola predmetom vedeckého záujmu S. Cambla a V. Hnaťuka. Mnohé prozaické texty prinášajú zmienky o etnickom vedomí na východnom Slovensku, ktoré bolo na prelome 19. a 20. storočia pomerne málo rozvinuté. Pri sčítaniach obyvateľstva bolo pravidlom, že sa konfesijná príslušnosť stotožňovala s národnosťou: rímskokatolíci sa prirátujú k Slovákom, gréckokatolíci k Rusínom, kalvíni k Maďarom. Podobne slovenský jazyk na východnom Slovensku bol vo všeobecnosti stotožňovaný s rečou rímskokatolíkov, jazyk gréckokatolíkov bol rusínsky/rusnák.

V. Hnaťuk uverejnil rozprávanie zo spišskej obce Jakubany, v ktorom sa jasne zrači slovenské etnické vedomie (EM III, s. 90). Rozprávač rozpráva príhodu z čias Rakúsko-Uhorska, keď sa dostal do nemeckého regimentu. Veliteľ, Nemeč, drastickým spôsobom nútil všetkých vojakov rozprávať po nemecky. Rozprávač vo výpovedi však jasne formuluje svoju etnicitu: *Ne slybydno bylo ša hadáti po slovensky, ľem po německy.... Svójim časom jak ša německého podúčil, ta ľipše bylo Slovjakovi jak Němcovi*. Rozprávač vyjadruje dva znaky – slovenský jazyk a etnonym *Slovák*, na základe ktorých si uvedomuje príslušnosť k slovenskému etniku. Zároveň sa tým diferencuje od iných spoločenstiev. Z etnicko-konfesiónálneho hľadiska je zaujímavé rozprávanie, ktoré V. Hnaťuk zapísal od toho istého informátora. V tomto rozprávaní sa možno dozvedieť, ako ťažko sa žije rusnakom na Spiši (EM III, s. 89-90). Rozprávač sa tak na jednej strane jednoznačne etnicky identifikuje (charakterizuje) ako Slováč hovoriaci po slovensky a na druhej strane sa označuje za rusnaka. Označením *rusnák* však deklaruje svoju sociálno-konfesiónalnú príslušnosť a označuje svoje náboženské vedomie. Obidve rozprávania prinášajú cenné záznamy o jednotlivých zložkách etnicity – o etnonyme, etnickom vedomí a zároveň potvrdzujú konfesiónalnú motivovanosť slova *rusnák*, označujúceho príslušníka „ruskej“ viery.

Ako vidno, vývoj etnicity ako historickej kategórie v mnohonárodnostnom i konfesiónálnom prostredí regiónu východného Slovenska má svoje špecifiká. Každá etnická či konfesiónalna skupina sa formuje v neustálej konfrontácii so svojim okolím na úrovni *my – oni*. V procese socializácie viacerých etnických a konfesiónálnych celkov a v rámci vlastnej identifikácie sa vo vedomí členov jednotlivých skupín formoval súbor znakov utvárajúci ich vlastný obraz – autoobraz, ale aj obraz ostatných etnických, sociálnych či religiónnych spoločenstiev, tzv. heteroobraz.²⁰ Sú to predstavy a kvalifikačné postoje o sebe i o iných, ktoré našli svoje vyjadrenie aj v artefaktoch ľudovej slovesnosti.²¹

²⁰ Bližšie o vzťahu autoobrazu a heteroobrazu pozri KREKovičová, Eva: *Medzi autoobrazom a heteroobrazom*. In: *Etnické stereotypy z pohľadu rôznych viedních odborů*. Brno: Etnologický ústav AV ČR 2001, s. 17-34.

²¹ Špecifikám etnických stereotypov v slovenskom folklóre sa venuje Eva KREKovičová. Závěry výskumu Židov a Rómov aj z hľadiska ich etnickej charakteristiky v slovenských ľudových piesňach a parémiách publikovala vo viacerých štúdiách doma i v zahraničí. Pozri KREKovičová, Eva: *Medzi toleranciou a bariérami. Obraz Rómov a Židov v slovenskom folklóre*. Bratislava: AEP 1999. 228 s.; nemecká mutácia: *Zwischen Toleranz und Barrieren. Das Bild der Zigeuner und Juden in der slowakischen Folklore*. Studien zur Tsiganologie und Folkloristik. 21. Frankfurt a. M.: P. Lang 1998. Zaujímavý exkurz do osudov a zvláštností ostatných národov a národností ponúkajú štúdie Ľubice Droppovej, ktorá vychádza tiež z textov slovenských ľudových piesní a parémií, pričom stručne mapuje reflexiu etnik aj v niektorých

V slovenskom folklórnom fonde sa s etnickými obrazmi najčastejšie stretávame v parémiách (príslovia, porekadlá, pranostiky, povrávky), druhou frekventovanou žánrovou skupinou sú ľudové piesne. V sledovanom materiálovom fonde, ktorý prináša výlučne prozaické texty z východného Slovenska, možno postihnúť niekoľko charakteristických znakov, dotýkajúcich sa reflexie obrazov jednotlivých etník a konfesionálnych skupín na východe Slovenska. Z prozaických žánrov obraz o etnických, sociálnych alebo konfesionálnych skupinách prinášajú predovšetkým etiologické legendy, anekdoty, vtipy, ale aj humoristické rozprávania či memoráty. Obrazy v anekdotách, vtípoch či v humoristických rozprávaniach sa aktualizujú v súlade s vývojom spoločnosti, reflektujú zakaždým novú realitu a tým majú vyššiu historickú a sociologicko-kultúrnu konotáciu ako parémie a ľudové piesne.²²

Zistili sme, že prozaický materiál z východného Slovenska najčastejšie modifikuje obraz Rómov a Židov, podobne ako je tomu v ostatných žánrových skupinách z iných regiónov Slovenska.²³ Naše úvahy však zameriavame na reflexiu etnicko-konfesionálnej opozície Slovák-Rusnák, Slovák-Rusín v ľudovej próze z východného Slovenska, z regiónu, kde sa problematika týchto etnicko-konfesionálnych spoločenstiev výrazne prejavuje.

V Hnaťuk uverejnili etiologickú legendu zo Zboja na Zemplíne *Jak Boh rozdavav narodam dol'ju* (EM I, s. 54-55), kde Kristus prideluje zástupcom jednotlivých etník ich typickú úlohu, predurčuje im typické povahové črty a územie, kde budú žiť. Podľa rozprávania Michala Pustaja Kristus najal Rusína, kalvína-Maďara a Žida na prácu, aby si zarobili peniaze. Noc pred dohodnutým stretnutím Rusín nemohol nijako usnúť, celú noc, až kým slnko nevyšlo, plátal bačkory a svoju ženu tiež zobudil, aby varila. Zdržalo ho to. Žid a Maďar sa dobre vyspali. Žid vstal, urobil všetky ranné rituály, naraňajkoval sa a potom odišiel za Kristom. Kalvín vstal, nič nerobil, len zabalil kus chleba a kus slaniny do tanistry a predstúpil pred Krista ako prvý. Boh mu vraví: *Пове́дѹ тѣа кальвіне, на добру земльу, принесе ти вода риби, все будеш ѿисти риби, ачеј мнѣсо и кочанину*. Nato prišiel Rusín a Kristus mu hovorí: *Забавиу ѿис са! ... Узѣау кальвін счастья. Дам ти роботу*. Odviedol Rusína do ruského kraja, kde je neúrodná zem, a kto chce tam žiť, musí ťažko pracovať. Kalvín dostal šťastie a keď má robotu, Rusín mu príde dobrovoľne na pomoc. Rusín kalvínovi-Maďarovi môže iba závidieť, že nepracuje ťažko a aj tak každý deň je slaninu, huspeninu a pije dobrú pálenku. Maďar dostal šťastie, Rusnák robotu a Židovi dal Kristus šudierstvo, podvodníctvo. Žid si potom kúpil všelijaké papieriky, zápalky, nože, ihly, farbu, aby chodil pomedzi ľuďmi, klamal a podvádzal ich. Konfrontácia etník v tejto etiologickej legende je pomerne výrazná, založená na jednostrannom, v slovenskom folklóre pomerne ustálenom obraze – Maďarom sa prisudzuje bohatstvo, šikovnosť, Židom podvodníctvo. Obraz Rusína má síce pozitívnu vlastnosť – pracovitosť, ale vďaka jeho prárechtivosti a ťarbavosti sa omešká a ujde sa mu len tá robota a neúrodná zem. Rozprávanie zo Zboja prináša v slovenskom folklóre rozšírenú legendárnu látku o osudoch a zvláštnostiach jednotlivých etník, kde predstava Rusína celkom zodpovedá obrazu Slováka. Zaujímavosťou je, že rozprávač najprv pomenúva zástupcu maďarského etnika *кальвін, Мадыар*, neskôr však voľne strieda označenie buď *кальвін* alebo *Мадыар* ako dva rovnocenné pojmy. Vidíme, že príslušníkov reformovanej protestanskej cirkvi helvétskeho vyznania (kalvínov) vo všeobecnosti stotožňujú s maďarskou etnickou príslušnosťou.

Tento jav potvrdzuje aj anekdota Volodymyra Hnaťuka zapísaná v dedine Zboj v Zemplínskej

prozaických žánroch – v etiologických legendách a anekdotách so zameraním na etnickú identitu Slovákov. Pozri DROPPOVÁ, Ľubica: *Reflexia „svojho“ a iných etník v slovenskom folklóre (K otázkam etnickej identity)*. In: Slovenský národopis, 1998, roč. 46, č. 2, s. 147-160.

²² Pozri o tom aj TONCROVÁ, Marta: *Reflexe Cikána v ľudových písních českých zemí*. In: Etnické stereotypy z pohľadu rôznych viedních odborů. Brno: Etnologický ústav Akademie věd České republiky 2001, s. 43.

²³ Ľubica Droppová pri analýze Zátareckého zbierky slovenských prísloví (dovedna 13 000) uvádza presný počet parémií venovaných reflexii etník a ich charakteristických vlastností. Najpočetnejšie sú parémie o Rómoch (67), Židoch (21), Nemcoch (16), Slovákoch (15), Poliakoch (6), Turkoch (3), Rusoch, Rusnákoch (2), Tatároch (1), Francúzoch (1), Talianoch (1) a Angličanoch (DROPPOVÁ, Ľubica: *Pohľad na Slovákov a iné etniká cez zbierku slovenských prísloví Adolfa Petra Zátareckého*. In: Národopisný zborník. 12. Martin: Matica slovenská 1998, s. 39-48).

stolici *Prečo chodia kalvíni s kvetmi do kostola*,²⁴ ktorá poukazuje aj na medziobradovú rivalitu, ktorá je medzi veriacimi jednotlivých konfesijných spoločenstiev živá podnes. Ide o vzťahy medzi rímskokatolíckymi, rusnákmi (príslušníkmi cirkvi byzantsko-slovanského obradu) a kalvínmi (príslušníkmi protestantskej cirkvi helvétskeho vyznania), ktoré zas netreba vnímať ako prejavy vzájomnej nenávisťi.²⁵ Jednoduchá sujetová línia hovorí o tom, že kalvíni nevedeli prísť na to, prečo sa v ich kostole šíri veľmi čudný zápach. Ich kostol mal magnetickú klenbu a keď doň priniesli mŕtvolu svojho farára v železnej rakve, magnet pritiahol nebožtíka až ku klenbe. Kalvínski veriaci sa tešili, že ich farára prijal Pán Boh do svojho kráľovstva. Pre šíriaci sa zápach na radu pána učiteľa začali nosiť do kostola voňavé kvety. Keď ani to nepomohlo, poprosili o pomoc svojho maďarského biskupa, ktorý išiel na radu k ruskému biskupovi. Ruský biskup povedal maďarskému, že to nebožtík tak smrdí. Kalvínsky biskup ďakoval za radu ruskému biskupovi a priznal sa, že sa obáva, že cirkevníci už nebudú pre smrad chodiť do kostola, že viera zahynie a Maďari už nebudú potrebovať biskupa. Príslušníci byzantsko-slovanského obradu sa označujú za rusnákov a reformovani, kalvínski veriaci iba za Maďarov.²⁶

Camblom a Hnaťukom zozbieraný slovesný materiál neprináša veľké množstvo rozprávání s tematikou etnických stereotypov, čo dokumentuje aj nižšiu mieru etnocentrizmu platnú pre folklór v celoslovenskom meradle, predsa však slovesný materiál ponúka zaujímavý (aj keď nie historicky hodnoverný) pohľad na problematiku vnímania seba v konfrontačnom vzťahu s okolím, ktorý je vybudovaný na etnicko-jazykovom, konfesijnom alebo sociálnom kontraste. Na niekoľkých príkladoch z materiálovej základne sme sa pokúsili načrtnúť stupeň zložitosti vývinu etnicko-konfesijného identifikácie obyvateľstva, teda stupeň vedomia príslušnosti k etniku, regiónu či konfesii. Interpretáciou a analýzou ľudových rozprávání z uvedených zbierok možno prispieť k určeniu stupňa etnickej identifikácie, k ozrejmeniu vzťahu jazyka, etnickej a konfesijného príslušnosti obyvateľstva na východnom Slovensku na prelome 19. a 20. storočia. Ukazuje sa, že uvedené folklórne pramene poskytujú vhodný materiál pri skúmaní vybraných historických, religionistických či kulturologických aspektov vývinu východného Slovenska na etnickom, sociálnom a konfesijnom princípe a zároveň dávajú východiská pre plánovaný komplexný výskum východoslovenského regiónu.

Volksprosa aus den Sammlungen von Samo Cambel und Volodymyr Hnaťuk – Quelle der ethnischen, sprachlichen und konfessionellen Identität der Slovaken

Katarína Ž e ň u c h o v á

Eine umfangreiche Sammlung ostslowakischer Märchen gab Samuel Cambel in seiner Schrift *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov* [Das Slovakische und sein Platz in der Familie der slavischen Sprachen] (Turčiansky Sv. Martin 1906) heraus. Eine ähnliche Kollektion der Volksprosa stammt auch von Volodymyr Hnaťuk, der am Ende des 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts die Forschungen in der ostslowakischen Region durchführte. Im Beitrag wird die Sammeltätigkeit beider Forscher vorgestellt. Samuel Cambel und Volodymyr Hnaťuk versuchten die Mundarten in den Aufzeichnungen der Volksprosa deutlich zu erfassen. Die Texte von S. Cambel und V. Hnaťuk stellen eine Basis für die Erforschung der Volkserzählungen in der Ostslowakei vor, weil sie einen authentischen Stand der Entwicklung der Volksprosa am Ende des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts präsentieren. Besondere Aufmerksamkeit wird dem religiösen und nationalen Bewusstsein der Bevölkerung gewidmet. Ebendeshalb gestalten diese Texte der Volksprosa eine Grundlage für ethnische, sprachliche, ethnologische, konfessionelle und soziologische Untersuchungen auf dem Territorium am Fusse der Karpaten, besonders in der Ostslowakei.

²⁴ *Етнографічні матеріали з Угорської Русі*. Том 1. (с. д.), s. 113-114. Text rozprávania publikuje aj J. Polívka (Súpis slovenských rozprávok. 5. Turčiansky Svätý Martin: Matica slovenská 193, s. 70-71).

²⁵ Jedna konfesijnálna skupina si rada zaironizuje z druhej. Volodymyr Hnaťuk v práci *Rusini priaševskej eparchie* (s. 14-15) uvádza príklady obojstranných prekáračiek: *Sloviak-katolik, siv na kolik, a skočiv na ram, stav sa z ňoho baran, roztrípav miskú, dostav po pisku*. Naopak: *Rusnaci bortaci, predali organy za korec smetani alebo Rusnak z buka spadnul, a ešči sebe odpočnul*. (Pozri o tom aj S. CZAMBEL: *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*, s. 148-149.)

²⁶ O problematike kalvínov na východnom Slovensku pozri napríklad HOROV, Pavol: *Slovenskí kalvíni*. In: *Slovenské kalvínske hlasy*, 1938, roč. 9, č. 7-8, 10-11, s. 2-4, 5-7; KIRÁLY, Péter: *A keletszlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei*. Budapest: Akademiai kiadó 1953.